

О.Павлюк

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ЄВРАЗІЙЦІВ ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано культурно-історичні концепції класичного євразійства із застосуванням біографічного методу дослідження діяльності його представників у ХХ ст. Висвітлено основні підходи культурно-історичних концепцій євразійців на євразійський простір, історію та культуру.

На рубежі ХХ та ХХІ ст. російська цивілізація зазнала трансформаційних процесів в історичному просторі, а розташування її між Заходом та Сходом не тільки в географічному, але й в культурно-історичному та суспільно-політичних вимірах стали об'єктом вивчення багатьох вчених, політиків та публіцистів.

Сьогодні інтерес до історії Росії обумовлений тими процесами, які відбувались після розпаду СРСР, і реальної загрози розпаду Росії в умовах виникнення ідейного вакууму та пошуку нової національної ідеї, саме ці причини стають об'єктом вивчення євразійської концепції початку ХХ ст.

Класичне євразійство 20-30-х рр. сформувалось як історіософська концепція та суспільно-політичний рух в середовищі російської еміграції. Євразійське вчення характеризує комплексний, системний характер відношення до ролі людини, культури, природи і суспільства та новий погляд на процеси історичного та суспільного розвитку Росії.

Концептуальне оформлення євразійського руху початку ХХ ст. збагатило науку введенням нових термінів та категорій, дозволило вивчити особливості російського історичного процесу, показало важливу роль у ньому азійського фактора та обґрунтувало особливість російської цивілізації як євразійської цивілізаційної взаємодії етно-географічного, культурно-історичного розвитку держави, групи держав, народів, етносів, які об'єднані історичною долею, культурою, релігією, ландшафтно-географічними особливостями тощо.

Євразійська концепція – це спроба переосмислення минулого та сучасного Росії, в основі якої лежить обґрунтування розвитку національних засад російської державності.

Історичний досвід російсько-українських взаємин доводить, що і міждержавні, і суспільно-політичні відносини між Росією та Україною завжди ґрунтувалися на культурній та етнічній близькості, спільності історичного розвитку. Тривале співіснування у межах однієї держави зумовило виникнення та домінування в російській суспільній свідомості стійкого стереотипу про нерозривність економічних, культурних і навіть державно-політичних зв'язків з Україною.

Нинішній інтерес до інтеграційних ідей та проектів зумовлює необхідність вивчення євразійської спадщини для аналізу перспектив розвитку інтеграції на пострадянському просторі та запровадження нових засад геополітики – геополітики взаємодії держав, етносів, культур, мов, традицій тощо.

В радянську епоху євразійська проблематика в російській історичній та суспільно-політичній думці замовчувалась та критикувалась як буржуазний напрям в історіографії Росії. А зважаючи на те, що вивчення історичної сутності явища євразійства українськими науковцями ґрунтовно не ведеться, то постає необхідність проаналізувати та узагальнити досвід не тільки євразійської спадщини, але й сучасних досліджень російської та західноєвропейської думки. Актуальність дослідження визначеної проблеми очевидна.

Мета даної статті полягає в тому, щоб простежити історію виникнення класичного євразійства, проаналізувати культурно-історичні концепції євразійців початку ХХ ст.

Головним обґрунтуванням культурно-історичних концепцій стала теза про існування особливого континенту Євразії. При цьому цивілізаційний світ Євразії розглядався як єдиний геополітичний простір, державне об'єднання якого було опосередковане географічними особливостями. Степовий простір сприяв геополітичним комбінаціям та взаємодії народів, які населяли цей континент. У російській школі геополітики на початку ХХ ст. виникло декілька течій, але головною стала євразійська, яка обстоювала самобутні витoki російської історії та культури, обґрунтовувала нові погляди на російську та всесвітню історію. Всі міркування євразійців виходили із ідеї, що Росія-Євразія становить собою унікальний географічний і культурний простір.

Відповідно до обґрунтування ідеї «місце розвитку» («место развития»)¹, за якою соціально-історичне середовище й географічне оточення зливаються в єдине ціле, всесвітня історія розглядалася системою «місць розвитку»; причому окремим «місцям розвитку» властиві свої певні форми культури незалежно від національного складу й ра-

сового походження народів, що проживали на континенті. Іншими словами, окремі народи та їх «місце розвитку» стають «культурно-постійними»² носіями особливого, тільки їм властивого типу культури. Культура Росії – не слов'янська і не європейська, а євразійська, яка поєднала елементи культур Півдня, Заходу та Сходу, а народи Євразії – «творці особливого типу культури» – євразійської. При цьому виникнення євразійства як руху, як специфічної форми, типу культури, мислення й державної політики, величезної євроазіатської держави було закономірним явищем. Зміст євразійства – у спільних долях, у нерозривному зв'язку народів континенту Євразії.

Таким чином, підводилася теоретична основа під ідею необхідності збереження величезної Російської імперії в економічній та політичній формі.

Видатними діячами класичного євразійства були такі відомі вчені різних галузей знань, як філолог і культуролог князь Микола Сергійович Трубецькой (1890-1938); син відомого академіка, історик, геополітик Георгій Володимирович Вернадський (1886-1967); географ, економіст, філософ, геополітик Петро Миколайович Савицький (1895-1968); мистецтвознавець Петро Петрович Сувчинський (1892-1985); історик культури, богослов Георгій Васильович Флоровський (1893-1979); релігійний філософ Л.П.Карсавін (1882-1952); правознавець, політик М.М.Алексеев (1879-1964) та ін. Як зазначав митрополит Антоній Храповицький, «вони відкрили перед російською свідомістю нову енциклопедію думки богословської, філософської, суспільної, навіть економічної»³. Самі ж євразійці розуміли свою місію в історії «як якийсь новий шлях, відмінний від усього болісного двохсотлітнього шляху російської інтелігенції»⁴.

Французький дослідник євразійства Марлен Ларюель в праці «Ідеологія російського євразійства, або думки про велич імперії»⁵ зазначав, що всі євразійці сформувалися як особистості в Санкт-Петербурзі в академічному ліберальному середовищі, а їх професійне життя розгорталося тільки на засланні. Євразійський рух сформувався в 1920-1921 рр., але ще в 1910 р. деякі з них почали публікувати євразійські праці. М.С.Трубецькой цікавився міфологією, фольклором кавказьких та палеосибірських народів, Г.В.Вернадський вивчав російське завоювання Сибіру, Л.П.Карсавін розмірковував про російську ідею, П.М.Савицький писав про особливості імперії та ін. З середини 1920-х рр. євразійство нараховувало сотні прихильників, які розгортали бурхливу діяльність в організації з'їздів, зборів, конференцій, наукових семінарів у Парижі, Празі, Брюсселі та Белграді. На сторінках

євразійських видань публікувалися численні звіти конференцій, семінарів. Це підкреслювало інтелектуальний характер цього руху.

Але визначну роль на становлення поглядів євразійців відіграв В.І.Вернадський, який навчався в Петербурзькій гімназії, потім в університеті і саме там, у науковому середовищі, сформувався його світогляд. З 1917 до 1921 р. В.І.Вернадський працював в Україні, став організатором і першим президентом Української Академії наук, почесним академіком ряду зарубіжних академій. В 1926 р. вийшла друком його видатна робота «Біосфера». Головною ідеєю В.Вернадського стало утвердження центральної ролі людини, її розуму у Всесвіті.

У 1944 р. він видав останню працю «Деякі слова про ноосферу»⁶. Як стверджував В.І.Вернадський, «людина вперше реально зрозуміла, що вона є жителем планети і повинна мислити й діяти у новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, сім'ї, родини, держави, а й у планетарному аспекті»⁷. Біосфера – ноосфера, за Вернадським, – цілісна космопланетарна система, що виявляє суть взаємозв'язку «природа – суспільство – людина»⁸. У процесі переходу біосфери в ноосферу В.І.Вернадський звертав особливу увагу на осмислення феномена людини, його духовно-моральних цінностей, його здатності до творчої й культурної діяльності, спрямованої на збереження людської цивілізації. Доказом цього можуть слугувати наступні слова вченого: «...ділянкою людської думки є ноосфера»⁹, після уважного аналізу яких не залишиться сумніву в тому, що до процесу творення ноосфери безпосереднє відношення має розвиток культури і посідає в тому процесі провідні позиції. Отож, в загальному, вся людська культура творить ноосферу.

Ці обґрунтування вченого та власне світобачення стали поштовхом для становлення ідей, засад, принципів та поглядів євразійців. В.І.Вернадський для одних був вчителем, для інших – радником та вченим зі світовим іменем. Він поділяв думку М.С.Трубецького, з яким тривалий час листувався, про те, що в кожній культурі, як у єдиній системі, повинні бути два етапи: один – етнографічний народний фундамент, інший – звернений до вершин духовного розумового життя¹⁰, тобто загальнолюдський, котрий Вернадський зв'язував з ноосферою. Ідеї В.І.Вернадського були використані М.С.Трубецьким у працях, присвячених євразійському руху. Таким чином, В.Вернадський став одним із провідних інтелектуалів у євразійському русі.

Багато дослідників вважає, що книга М.С.Трубецького «Європа й людство» є початком виникнення євразійства. В ній він зазначає, що

рух, створений в середовищі російської інтелігенції, що емігрувала в Європу після 1917 р., став культурно-історіософським. Микола Сергійович Трубецькой (1890-1938) – один з найбільш універсальних мислителів російського зарубіжжя, лінгвіст, філолог, історик, філософ, політолог. У 1920 р. М.Трубецькой покинув Росію і переїхав до Болгарії, де розпочав науково-викладацьку діяльність у Софійському університеті на посаді професора. В тому ж році він опублікував свою відому працю «Європа й людство»¹¹, де обґрунтував євразійську ідеологію:

Діяльність М.С.Трубецького розвивалася в двох напрямках: перший – науковий, присвячений філологічним і лінгвістичним проблемам; другий – культурно-ідеологічний, пов'язаний з участю в євразійському русі. Праці М.С.Трубецького, як і інших діячів євразійського руху, були присвячені «російському національному питанню», і відіграли важливу роль у становленні євразійства. Вчений у своїх працях зазначав, що євразійство це «синтез наукової та політичної думки»¹², яка проявляється в різних галузях знань і різних сфер інтересів. Основним положенням культурологічних робіт М.С.Трубецького стало питання про самотність «симфонічної особистості»¹³, під якою він розумів народ, групи народів, а також про утворення із дрібних «симфонічних особистостей певної ієрархії». Євразійські ідеї не були відділені від філологічних досліджень вченого. Якщо перший інтелектуальний поштовх руху дала праця М.С.Трубецького «Європа та людство», то головним ідеологом та «душею євразійства» вважають П.М.Савицького.

В 1921 р. учень В.І.Вернадського та П.Б.Струве, Петро Миколайович Савицький (1895-1965) – географ, історик, економіст, теоретик міжнародних відносин разом з М.С.Трубецьким очолили євразійський рух. Завдяки його зусиллям світ побачили збірники «Вихід до Сходу. Передчуття і звершення. Утвердження євразійців», «На шляхах укріплення євразійців», «Євразійський літопис», «Євразійська хроніка», а в 1926 р. програмний – документ «Євразійство». До 1940 р. ним було опубліковано 178 книг та статей. П.М.Савицький викладав в празькій гімназії аж до 1945 р., коли його заарештували. До 1956 р. знаходився в концтаборах, далі – повернення в Прагу до сім'ї та друк нових праць: «Степ і осілість», «Географічні та геополітичні основи євразійства», «Міграція культури», «Євразійство», «Євразійська концепція російської історії», «Євразійство як історичний замисел» та ін. У своїх працях П.Савицький зазначав, що формула євразійства – це поєднання в російській культурі «європейських» і «азіатсько-азійських»¹⁴ елементів,

саме це надає силу зв'язків російської культури з широким та творчим світом культур «азіатсько-азійських» і цей зв'язок є однією із найсильніших сторін російської культури. Унікальність євразійства, на думку автора, полягає в тому, що це був оригінальний синтез трьох вчень: візантизму слов'янофілів (визнання основним елементом російської культури – візантизм та Православну віру) та обґрунтування поглядів з неприйняттям європейської цивілізації Нового часу; «сходознавства», єдності історичної долі й культури російського та туранських народів; обґрунтування політико-економічного вчення, близького до марксизму за своїми політичними висновками. Однак синтез цих трьох вчень ґрунтується на раціональному аналізі культури й історії Росії, з одного боку, а з іншого – на одній з перших у світі теорій геополітики, тобто співвіднесенні політичних і національних форм життя народів з географічним простором, або цивілізаційному підході.

Одним із яскравих діячів євразійства був Павло Олександрович Флоренський (1882-1937) – видатний філософ, математик, фізик, мистецтвознавець, історик, інженер і поет-символіст, філолог-поліглот, що досконало володів латиною, давньогрецькою і більшістю європейських мов, а також мовами народів Кавказу, Ірану, Індії. Після закінчення Московської духовної академії він читав курс лекцій з філософії, захистив магістерську дисертацію, прийняв сан священника. Деякий час очолював журнал «Богословський вісник». В 1929 р. в листі до В.І.Вернадського він писав, що, познайомившись з його вченням про біосферу, дійшов думки «про існування в біосфері, того що можна було б назвати «пневмосферою», тобто існування особливої частини речовини, яка здійснюється в кругообігу культури, або точніше, кругообігу духу»¹⁵, і відмітив, що «на особливу стійкість речових перетворень, пророблених духом, наприклад, предметів мистецтва», впливає діяльність людини, і саме це надає культурі планетарного змісту. На жаль, з середини 20-х рр. діяльність Павла Флоренського обмежилася: його вислали до Нижнього Новгорода, а в 1933 р. – заарештували і засудили на десять років. У 1937 р. він був розстріляний у Соловецькому таборі.

У 1925-1929 рр. характер євразійського руху змінився. Він набував теоретичної платформи і політичної орієнтації. Вирішальний вплив на цю трансформацію мала діяльність Л.Карсавіна. У кінці 1926 р. в Парижі розпочинав роботу «Євразійський семінар», центральною темою якого був цикл лекцій «Росія і Європа». Його результатом став вихід систематичного збірника «Євразійство». Лев Платонович Карсавін (1882-1952) – відомий релігійний філософ-містик і історик-

медієвіст, філософ-гностик. Після закінчення Петербурзького університету він очолив кафедру історії. У 1922 р. був висланий з Росії. В 1929 р. Карсавін очолив кафедру всесвітньої історії у Каунаському університеті. На цій посаді він залишався і після переведення в 1940 р. цього університету в м. Вільнюс. У 1947-1949 рр. – працював директором Віленського художнього університету. Однак у 1949 р. був заарештований та засланий на Північний Урал, де і помер в ув'язненні. У книзі «Філософія історії»¹⁶ Л.Карсавін, визначаючи основні принципи історичного буття, аналізуючи питання про місце і значення історичного процесу в світі в цілому і стосовно абсолютного буття, побачив найвищу мету історичного мислення в осмисленні всього Космосу, всеєдності як єдиного суб'єкта, що розвивається. Звідси історія вивчає розвиток людства як єдиного всепросторового суб'єкта. Розвиток – процес, у якому щось ціле постійно стає якісно відмінним, об'єкт, що розвивається, утворює єдиний суб'єкт як потенційно всеохоплюючу особистість.

За Л.Карсавіним, об'єктом історії є людство в його соціальному розвитку, яке являє собою безперервний процес: «Як безперервний і єдиний процес, розвиток мислимий тільки в сенсі єдиного, соціально-діяльного людства й при цьому в ньому укладене минуле, і вже існуюче для нього майбутнє»¹⁷.

Матеріальну та духовну діяльність людини вчений вбачав в єдиному цілому тільки в психічному, оскільки будь-яка діяльність, перш за все душевна, і керується не матерією, а потребами, бажаннями, тобто фактами психологічного порядку. Роблячи висновок, Карсавін вводить в методологію поняття соціально-історична діяльність. Психічність та неперервність дозволяють об'єднати в єдине «історичний процес з власним душевним, тобто з безперервним видозмінюючим потоком нашого життя. Цей потік не складається з різномірних елементів, а цілісно тече зсередини самого себе»¹⁸ (ідея внутрішнього розвитку). Саме Л.П.Карсавін, таким чином, підвів розуміння людини самої себе, свого внутрішнього «я», доводячи, що «пізнавши себе, ти пізнаєш весь світ».

Творчість вченого-емігранта Георгія Володимировича Вернадського сьогодні ще мало відома українському читачеві. Тривалий час його праці не друкувалися ні в Росії, ні в Україні, а нечисленні згадки про нього у наукових виданнях були здебільшого критичні. Разом з тим більш уважне вивчення життя і творчості вченого свідчить про його постійний інтерес до «української тематики», про численні творчі та особисті зв'язки, які єднали вченого з Україною.

Г.В.Вернадський (1887-1973) – професор (в 1917-1918 рр. Пермського, а в 1918-1920 рр. – Таврійського університету), історик-славіст, син відомого вченого В.І.Вернадського. Учень В.О.Ключевського, С.Ф.Платонова, Р.Ю.Виппера. У листопаді 1920 р. Г.В.Вернадський емігрував за кордон і став найвизначнішим істориком Росії за кордоном. В 1922-1927 рр. – професор юридичного факультету Карлова університету в Празі. З 1923 р. в Берліні й Празі починали виходити його перші публікації: «Нариси по історії права російської держави XVIII-XIX століть», «Досвід історії Євразії з половини VI століття до сьогодні», «Політична й дипломатична історія Росії». Вершина творчості Г.В.Вернадського – п'ятитомна праця «Історія Росії». Перші два томи написані у співавторстві з Михайлом Карповичем.

Праці Вернадського були втіленням його історичної концепції – ідеї взаємодії природи й суспільства, як головного змісту всесвітньо-історичного процесу. Своєрідність національного розвитку російського народу, на думку Вернадського, обумовлювалася двома комплексами причин: зовнішнім впливом на суспільство природно-географічних факторів і внутрішнім саморозвитком соціального організму. Однак його трактування історичного минулого Росії радикально відрізнялося від тієї, яку сповідували його вчителі. Дореволюційні історики не були схильні докладно зупинятися на зв'язках Росії зі Сходом.

Найбільш спірні євразійські роботи Вернадського – це «Накреслення російської історії», «История России. Древняя Русь»¹⁹ і «Нариси з історії російської держави 18-19 століття». Якщо для французького історика Фернана Броделя цивілізаційний світ обертався довкола Середземномор'я, то Георгій Вернадський зосередив свою увагу на плоских рівнинах, що розкинулись великим євразійським степом від Монголії до України. Відповідно до його опису, степ завдяки своїй рівнинній топографії став місцем зустрічі європейських і азіатських народів. Кочівники, які періодично кочували на захід із глибин Центральної Азії, такі як скіфи, гунни або монголи, змішувалися з більш осілим населенням – східними слов'янами. У наступних працях він писав: «Кожне таке вторгнення приносило нові зразки культури, і кожне, відступивши по закінченні років або століть, залишало неповторний відбиток на землях, які стали Росією»²⁰.

Ці азіатські і європейські зв'язки, з'єднавшись, допомогли сформувати нові нації, що вібрали в себе кращі риси й тих, і інших. Вернадський погоджувався із князем Трубецьким і євразійцями в тому, що Росія – окрема цивілізація, що не є ні європейською, ні азіатською, а

євразійською: «За назвою Євразії, – писав він, – мається на увазі не сукупність Європи й Азії, але саме Серединний Материк як особливий географічний і історичний простір. Цей простір повинен бути відокремлений як від Європи, так і від Азії»²¹.

Так само як і в працях його колег євразійців, у книгах Вернадського підкреслюється значущість географії. «Географічні дані дали основу для політичного об'єднання Євразії й багато в чому визначили її зовнішню політику»²². Роботи Вернадського безпосередньо вплинули на філософію Л.М.Гумільова.

Ще одним яскравим представником євразійської думки є правознавець, державотворець М.М.Алексеев (1879-1964). Перші праці були присвячені проблемам методології правової науки. В Московському університеті працював на кафедрі енциклопедії права та історії філософії права. Російський вчений розробив правові та політико-соціальні питання євразійства, обґрунтував євразійську теорію держави і права, визначив роль культури в становленні держави та її вплив на оформлення правового поля. М.Алексеев зазначав, що неможливо зрозуміти, що таке держава і право, якщо будувати цю теорію тільки на фундаменті західноєвропейської політичної історії, не використовувати досвід еволюції державотворення інших цивілізацій та тисячолітній досвід історії культур народів світу. Цим аспектам були присвячені такі роботи вченого: «На шляхах до майбутньої Росії. Радянський лад і його політичні можливості», «Євразійці і держава», «Народне право і задачі нашої правової політики», «Основи філософії права»²³, «Російський народ і держава» та ін. В праці «Духовні передумови євразійської культури»²⁴ М.Алексеев підкреслював велике значення духовних передумов культури, які є тим поштовхом культурного розвитку, тих «ідей-сил»²⁵, без яких культура не тільки не може розвиватися, але й існувати. Вчений зазначав, що євразійство свій шлях бачить у «Виході до Сходу», відповідно до цього твердження в обстоюванні тих цінностей, які є в основі східних культур і відкидались «новітнім Заходом»²⁶. Але тут акцент в працях надавався не на тому, щоби Росія стала азійською державою, а будувала нову культуру на синтезі Сходу із Заходом – «культуру євразійську»²⁷. При цьому в основі кожної культури повинні бути деякі духовні цінності, які наповнювали людей, які будували цю культуру, «пафосом творчості»²⁸ і саме це вимагало відповідності цим цінностям всіх і визначало оформлення нових підходів до життя суспільства.

Правова доктрина М.Алексеева стала однією із складових комплексної євразійської концепції, яка запропонувала євразійський пог-

ляд на становлення держави і права обстоюючи такі положення: «знання методології права та праворозуміння»²⁹; авторитет правової культури та правового менталітету; взаємопроникнення права та держави; формування правової системи Росії у відповідності з правовою культурою та правовим менталітетом російського народу та ін.

Ідея третього географічного та політичного континенту пов'язана з ідеєю культурної єдності народів, які проживають і співіснують, намагаються творити історію Євразії. Марлен Ларюель в своїй праці «Идеология русского евразийства или мысли о величии империи»³⁰ підкреслював, що євразійство повною мірою використало високий рівень освіченості своїх послідовників, саме це давало євразійцям можливість вести полеміку євразійської єдності на науково-теоретичному рівні, а геополітичні, етнологічні, лінгвістичні, правові, філософські та культурно-історичні погляди були джерелами і засобами, які доводили єдність Євразії та становлення євразійської науки, яку вони намагалися створити.

Наукове ядро євразійців було неоднорідним, воно сформувалося на міждисциплінарному рівні і включало в себе економіко-географічний, геополітичний, державотворчий, філософський, історичний, етнолінгвістичний, культурологічний виміри. Як зазначав Марк Роев, євразійцями була сформована нова система поглядів на російську історію та культуру, яка лягла в основу цілісної концепції, що відобразила осмислення ідеї простору та історичного розвитку, обґрунтувала теорію етогенезу, показала роль «симфонічної особистості» в суспільстві та визначила вплив культури на становлення держави і права. Цим самим ідеї, погляди та теорії євразійців продемонстрували комплексний характер відношення та нерозривний зв'язок Культури й Природи, людини і суспільства. Кожен із вчених зробив свій внесок у становлення євразійської концепції.

Євразійська концепція мала незавершений характер, але її ідеї виявилися досить плідними, досліджуються і набувають нового осмислення в історичному просторі і часі.

Примітки

¹ Савицкий, П. Континент Евразия / П.Савицкий. – М., 1997. – С. 85.

² Трубецкой, Н.С. Европа и человечество / Н.С.Трубецкой. – София, 1920; Исход к Востоку: статьи П.Н.Савицкого, П.П.Сувчинского, кн. М.С.Трубецкого, Г.В.Флоровского. – София, 1921. – С. 25.

- ³ Соничева, Н.Г. Вернадский Г.В. / Н.Г.Соничева // Російське зарубіжжя: Золота книга. Перша третина ХХ століття: енциклопедичний біографічний словник. – М., 1997. – С. 14.
- ⁴ Миколаїв, Б.А. Життя й праці Г.В.Вернадського / Б.А.Миколаїв // Вернадський, Г.В. Історія Росії: Древня Русь / Г.В.Вернадський. – М.; Тверь, 1996. – С. 1-6.
- ⁵ Ларюэль, М. Идеология русского евразийства или мысли о величии империи / М.Ларюэль. – М., 2004. – С. 5.
- ⁶ Вернадский, В.И. Научная мысль как планетарное явление / В.И.Вернадский. – М., 1991 // Электронный архив В.И.Вернадского. – Доступний з: <<http://vernadsky.lib.ru>>.
- ⁷ Вернадский, В.И. Химическое строение биосферы земли и ее окружения / В.И.Вернадский. – М., 1965. – Гл. 9, 10 // Электронный архив В.И.Вернадского.
- ⁸ Вернадский, В.И. Биосфера и ноосфера / В.И.Вернадский. – М., 1989 // Электронный архив В.И.Вернадского.
- ⁹ Вернадский, В.И. Научная мысль как планетарное явление.
- ¹⁰ Трубецкой, Н.С. Наследие Чингисхана / Николай Трубецкой. – М., 2007. – С. 79-149.
- ¹¹ Там само. – С. 80.
- ¹² Там само. – С. 87-89.
- ¹³ Савицкий, П. Континент Евразия. – С. 439.
- ¹⁴ Карсавин, Л.П. Философия истории / Л.П.Карсавин. – М., 2007.
- ¹⁵ Хоружий, С. О старом и новом / С.Хоружий. – СПб., 2000. – С. 120.
- ¹⁶ Історія філософії: підручник для вищої школи. – Х., 2003. – С. 502.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – С. 503.
- ¹⁹ Вернадский, Г.В. История России. Древняя Русь / Г.В.Вернадский. – Тверь; М., 2000. – С. 439.
- ²⁰ Ковалевська, О. Георгій Вернадський і його праці з історії Української державності / О.Ковалевська, І.Ксенко. – К., 2004. – С. 5.
- ²¹ Миколаїв, Б.А. Життя й праці Г.В.Вернадського. – С. 1-3.
- ²² Половинкин, С.М. Евразийство й російська еміграція / С.М.Половинкин // Трубецька, Н.С. Історія. Культура. Мова / Н.С.Трубецька. – М., 1995. – С. 1-7.
- ²³ Алексеев, Н.Н. Основы философии права / Н.Н.Алексеев. – Прага, 1924.
- ²⁴ Алексеев, Н.Н. Русский народ и государство / Н.Н.Алексеев. – М., 2003. – С. 68-120.
- ²⁵ Алексеев, Н.Н. Духовные предпосылки евразийской культуры / Н.Н.Алексеев. – М., 2003. – С. 68-75.
- ²⁶ Там само. – С. 142.
- ²⁷ Алексеев, Н.Н. Общая теория государства / Н.Н.Алексеев. – Прага, 1925. – Вып. 1-2. – С. 22.
- ²⁸ Алексеев, Н.Н. Духовные предпосылки евразийской культуры. – С. 145.
- ²⁹ Томсинов, В.А. Правовая мысль русской послереволюционной эмиграции / В.А.Томсинов // Законодательство. – 2002. – № 3. – С. 84-87.
- ³⁰ Ларюэль, М. Идеология русского евразийства или мысли о величии империи. – С. 5.